

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TIL VA NUTQ MADANIYATINING SHAKLLANISHI.

Artikova Muslimaxon

Qo'qon davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Til insonning ongini, madaniyatini, dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim vositadir.

Tilshunoslik esa tilni o'rganishning ilmiy sohasidir. U tilning tuzilishini, tarixini, funksiyalarini, ijtimoiy ahamiyatini, shuningdek, til bilan ong, madaniyat orasidagi aloqani o'rganadi. Busohada keng fazoni xalq og'zaki ijodi — paremiyalar egallaydi. Paremiyalar, ya'ni maqollar, rivoyatlar, ibtidoiy ifodalarning tilshunoslikdagi o'rni nihoyatda muhimdir. Ular tilning semantik, grammatik,

fonetik tomonlarini, shuningdek, tilning madaniy va etnik jihatlarini o'rganish imkonini beradi. Xususan, bu so'z birikmalari orqali xalqning hayot kechirayotgan ijtimoiy tuzumi, an'anaviy qiymatlari, milliy mustaqillik hissi, shu jumladan, oila instituti haqidagi tasavvurlarni tahlil qilish mumkin.

Kalit so'zlar: paremiya, tilshunoslik, tushuncha, pragmatika, semantika

O'zbek tilshunosligida til va nutq madaniyatining shakllanishi jarayonini o'rganish avvalo, shu mavzudagi ilmiy ishlar va ilmiy yangiliklarni ko'rib chiqishdan boshlanadi. Z.I. Solievaning nomzodlik ishi o'zbek va fransuz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Professor N. Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab" nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin. Maqolada lingvokulturologik

nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N. Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. SHunday bo'lgach, madaniyatining o'rganish muammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o'rganish obyekti tamoman boshqadir"¹. Lingvokulturologiyaning bevosita main bilan bog'liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, matn ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. O'xshatish va metaforalar asosiga qurilgan matnlar muayyan tilda qoliplashgan matn shakllari (ularni matnning pretsedent shakllari tarzida ham baholash mumkin)ni aniqlash imkoniyatini ham beradi. Z.I. Salieva ingliz va o'zbek tillaridagi sentensiyalarning milliy madaniy xususiyatlarini qiyosiy aspektda o'rganar ekan, muayyan xalq tarixida katta o'rin tutgan mutafakkirlarning asarlarida bayon qilingan didaktik g'oyalarning yozuvchi tomonidan o'zgargan shaklda ifodalanishini intertekstuallikning bir ko'rinishi sifatida baholaydi. Tadqiqotchi bunga misol sifatida Oybekning "Navoiy" romanida Navoiy tomonidan aytilgan didaktik mazmunli matnlarni keltiradi. Bu xususiyatni o'zbek tilida yaratilgan boshqa asarlarda ham ko'rish mumkin. O'tgan asr so'ngida bozor iqtisodiyotining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, zamonaviy axborot texnologiyalarining ommalashuvi, ilmiy tadqiqotlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish dolzarblashib, tilshunoslik ham amaliy vazifalariga nutq samaradorligi tadqiqiga e'tiborni kuchaytirdi. Natijada fanda

¹ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2012. – B.10.

sotsiolingvistika, etnosotsiolingvistika, lingvopragmatika, pragmalingvistika, pragmatika, psixolingvistika kabi nomlar bilan yuritiluvchi yangi tarmoqlari shakllandi. Xulosa Tilning voqelanishda inson omili bilan bog'liq ravishdagi nutqiy muloqot jarayonini tadqiq qilish lingvopragmatik va psixolingvistik yo'nalishning o'rganish manbaini tashkil etadi. Ma'lumki, nutqiy muloqot o'nlab - milliy, etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar voqelanishi bilan qorishuvidan iborat dinamik sistemadir. Demak, insonning mental faoliyati bilan bog'liq ravishdagi hodisalarni tadqiq qiluvchi kulturologiya fanining muhim tarmoqlaridan biri sifatidagi pragmatic tilshunoslik inson subyekt va obyektivlik (lison)ni qorishiq yaxlitlik sifatida tadqiq qiladi. Zero, nutqda subyektivlik va obyektivlikni bir-biridan ajratgan holda tadqiq qilish mumkin emas, sistemaviylik yaxlitlik xossasi bilan xarakterlanadi. Lisonning nutqiy voqelanishini unga hamrohlik qiluvchi nutqiy paradigmalar (fiziologik, ruhiy, professional, axloqiy, estetik, madaniy, nutq vaziyati-nutq sharoiti, nutq uslubi) qurshovida tekshirish natijasida lisonni modifikatsiya qiluvchi vositalarning ta'siri va rolga baho, nutqning ijtimoiy qiymatiga va ta'sirchanlik-bunyodkorlik ahamiyatiga ilmiy tavsif beriladi.

FOYDALANILGAN**ADABIYOTLAR****RO'YXATI**

1. Ахмедов, М. (2007). Тилшуносликка кириш. Тошкент: Шарқ.
2. Воробьев, В. В. (1986). Русская фразеология: Учебное пособие. Москва: Просвещение.
3. Гинзбург, Р. З., Кожина, М. Н. (1990). Стилистика современного русского языка. Москва: Высшая школа. 261
4. Давронов, Қ. (2010). Ўзбек тилида мақоллар тизими ва уларнинг лингвистик хусусиятлари. Тошкент: Университет.
5. Имомкулова, М. (2015). Мақолларнинг семантик тузилиши ва уларнинг

таълим

жараёнинда қўллаши. Олий мактаб ижодиётининг долзарб муаммолари,
3(2), 45–52.

6. Кожина, М. Н. (1997). Фразеология и культура речи. Москва:
Издательство Московского
университета.

7. Лихачев, Д. С. (1999). Культура речи: Учебник для вузов. Санкт-
Петербург: Питер.

8. Мирзаева, З. (2012). Ўзбек тилидаги оилавий мақолларнинг этик маъноси.
Филология ва
педагогика, 4(2), 112–117.